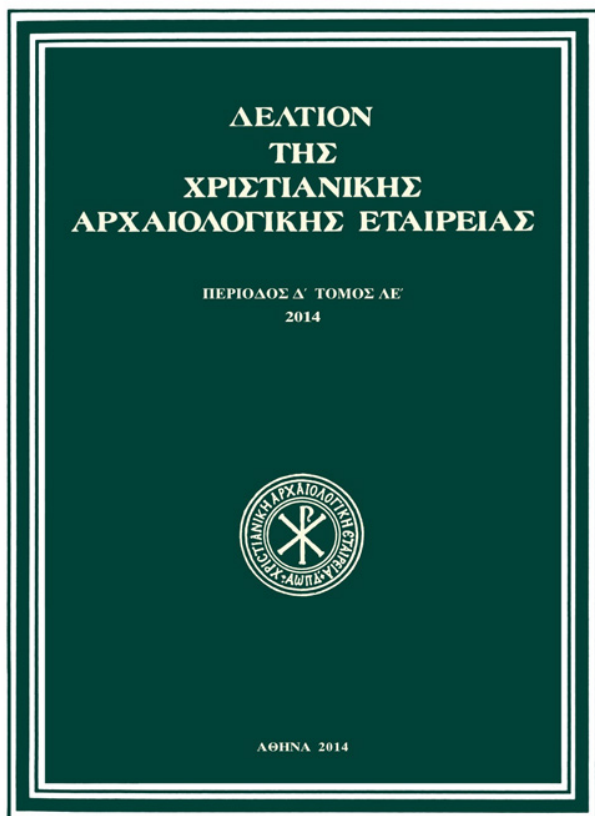

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

Αδημοσίευτη εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου από την Αγχίαλο (Pomorie) της Μαύρης Θάλασσας

Alexandra Ph. TRIFONOVA

doi: [10.12681/dchae.1759](https://doi.org/10.12681/dchae.1759)

Copyright © 2016, Alexandra Ph. TRIFONOVA

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

TRIFONOVA, A. P. (2016). Αδημοσίευτη εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου από την Αγχίαλο (Pomorie) της Μαύρης Θάλασσας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 305–312.
<https://doi.org/10.12681/dchae.1759>

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΦΙΠΠΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΧΙΑΛΟ (POMORIE) ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ*

Στο ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού στην Αγχιάλο (σημ. Pomorie) φυλάσσεται μια αδημοσίευτη εικόνα μεγάλων διαστάσεων (107×77×3 εκ.) του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου. Η εικόνα αποτελεί, πιθανότατα, έργο ενός ανώνυμου ντόπιου καλλιτέχνη, ο οποίος δραστηριοποιείται στο δεύτερο μισό και πιθανότατα στα τέλη του 15ου αιώνα και ο οποίος εμπνέεται από έργα της κρητικής σχολής του 15ου αιώνα, με τα οποία ανανεώνει την τοπική καλλιτεχνική παράδοση.

An unpublished large-scale icon (107×77×3 cm.) of St. Theodore the Dragon-Slayer on horseback is stored in the church of the Transfiguration of Christ in Anchialos (modern Pomorie). The icon is likely the work of an anonymous local artist active in the second half and most probably at the end of the 15th century who was inspired by 15th century works of the Cretan School through which he renewed the local artistic tradition.

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινή περίοδος, 15ος αιώνας, φορητές εικόνες, εικονογραφία, άγιος Θεόδωρος έφιππος δρακοντοκτόνος, Βουλγαρία, Μαύρη Θάλασσα, Αγχιάλος.

Keywords

Post-Byzantine period, 15th century, portable icons, iconography, St. Theodore mounted the Dragon-Slayer, Bulgaria, Black Sea, Anchialos (Pomorie).

Η Αγχιάλος (σημ. Pomorie) της Μαύρης Θάλασσας, μια από τις πρώτες χριστιανικές πόλεις της περιοχής¹, σήμερα δεν διασώζει το σύνολο των παλαιών εκκλησιών της, καθώς σχεδόν όλες καταστράφηκαν σε σεισμούς ή κάηκαν σε διάφορες πυρκαγιές, η μεγαλύτερη από τις οποίες εκδηλώθηκε το 1906 και κατέστρεψε μεγάλο μέρος της πόλης και όλους σχεδόν τους ναούς της².

Ωστόσο, άθικτος παρέμεινε μόνο ο κτισμένος κοντά στη θάλασσα ναός, αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Χριστού (1765). Πρόκειται για λιθοκτιστη τρίκλιτη βασιλική με δικλινή ξύλινη στέγη, η οποία περιέργως δεν έχει αψίδα στα ανατολικά³.

Στο ναό αυτό σώζεται ένα ενδιαφέρον σύνολο 72 εικόνων, οι οποίες χρονικά εκτείνονται από το 15ο έως

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον εφημέριο του ναού Petar Koumanov για την άδεια φωτογράφισης και μελέτης της εικόνας.

¹ Γενικά για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην περιοχή αυτή της Μαύρης Θάλασσας, βλ. E. Bakalova, «Η χριστιανική τέχνη της δυτικής ακτής της Μαύρης θάλασσας με βάση τα μνημεία της περιοχής της σημερινής Βουλγαρίας (4ος-18ος αιώνας)», Α. Τούρτα (επιμ.), *Εικόνες από τις θρακικές ακτές του Εύξεινου Πόντου στη Βουλγαρία* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2011, 41-55.

² Το 1827 μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης και το ναό των Αγίων Αποστόλων (Δ. Μαυρομιμάτης, *Η Αγχιάλος μέσ' από τις φλόγες*, Αθήνα 1930, 43), μετά από την οποία στην Αγχιάλο έμειναν έξι μισοκατεστραμμένες εκκλησίες

και άλλες είκοσι ερειπωμένες (V. Tonev, *Bŭlgarskoto Chernomorie prez Vŭzrazhdaneto*, Σόφια 1995, 193 σημ. 213). Κατά την πυρκαγιά του 1906 κάηκαν σχεδόν όλοι οι ναοί της πόλης, ανάμεσα στους οποίους εκείνοι των Ταξιαρχών, των Αγίων Θεοδώρων, της Γεννήσεως της Θεοτόκου, καθώς και τα παρεκκλήσια της Αγίας Χαριτομένης, της Αγίας Άννας, της Αγίας Παρασκευής [Μαυρομιμάτης, ό.π., 50-53. Α. Ν. Διαμαντόπουλος, «Η Αγχιάλος», *ΑΘΛΓΘ ΙΘ'* (1954), 127-128. Για την πυρκαγιά της Αγχιάλου του 1906, βλ. στο ίδιο και κυρίως την πιο πρόσφατη μελέτη του R. Avramov, «Ankhialo, 1906: Politicheskata ikonomiya na edin etnicheski konflikt», *Pomorie. Drevnost i sŭvremie*, Pomorie 2011, 255-311, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία].

³ Ο ναός αυτός είναι αδημοσίευτος.

τις αρχές του 20ού αιώνα⁴. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγεται μια αδημοσίευτη έως σήμερα εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου μεγάλων διαστάσεων (107×77×3 εκ.) (Εικ. 1-2). Η εικόνα, η οποία δεν είναι τοποθετημένη στο τέμπλο, αλλά βρίσκεται στο νότιο τοίχο του ναού, προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από κάποιον άλλον, παλαιότερο του σημερινού, ναό της Αγιάλου. Μάλιστα, οι μεγάλες διαστάσεις της εικόνας συνηγορούν ότι πρόκειται για δεσποτική εικόνα, η οποία θα ήταν τοποθετημένη στο τέμπλο ή σε ειδικό προσκυνητάριο κάποιου ναού, που δεν αποκλείεται να ήταν αφιερωμένος στους Αγίους Θεόδωρους, ή άλλου, άγνωστου ναού, που κήριξε στην πυρκαγιά του 1906.

Ο άγιος Θεόδωρος εικονίζεται έφιππος πάνω σε ανοιχτοκάστανο άλογο που κατευθύνεται προς τα δεξιά. Είναι καθισμένος σε βαθυκύανη σέλα, διακοσμημένη στις άκρες με ταινία που φέρει πολύτιμους λίθους. Φορεί στρατιωτική στολή – βαθυκύανο, αλυσιδωτό χιτώνα με μανίκια που απολήγει σε απλό κοντό κόκκινο ύφασμα, καστανό-σταρόχρωμο φολιδωτό θώρακα σε τρεις ζώνες και ανάλογες επωμίδες, δεμένες στους βραχίονες με κόκκινα λουριά. Μπροστά στο στήθος δένεται βαθυκύανος μανδύας, που ανεμίζει περίτεχνα, καλύπτοντας μεγάλο μέρος του βάθους. Στα πόδια του ο άγιος φορεί βαθυπράσινες δρομίδες και κάστανο-σταρόχρωμες περικνημίδες. Στο δεξί χέρι κρατεί δόρυ, ενώ στο αριστερό τα ηνία του αλόγου, καθώς και μια τετράπλευρη κυρτή ασπίδα με ανθρωπόμορφο διάκοσμο στο κέντρο. Από τη μέση του είναι αναρτημένη μια θήκη, στην οποία διακρίνονται βέλη και ένα τόξο. Ο άγιος βυθίζει το δόρυ του στο ανοιχτό στόμα του καστανού δράκου, που αποδίδεται με κοκκινωπά φτερά και αγκάθια στη ραχοκοκαλιά και βρίσκεται στο έδαφος, ανάμεσα στα πόδια του αλόγου.

Ο άγιος Θεόδωρος αποδίδεται με κοντή καστανή και σγουρή κόμη και ομοιόχρωμη διχαλωτή, κοντή γενειάδα (Εικ. 3). Στο επάνω μέρος της εικόνας επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα αναφέρει το όνομα του ει-

κονιζόμενου αγίου: Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ. Επάνω στο δεξιό τμήμα της εικόνας, μέσα από πολύχρωμη τεταρτοκυκλική νεφέλη σε χρώματα του βαθυκύανου, του γαλάζιου, με λευκά αστέρια, του ανοιχτοπράσινου και του λευκού, προβάλλει σε προτομή η μορφή του Χριστού που ευλογεί. Ο Χριστός είναι ντυμένος με πορτοκαλόχρωμο μιάτιο και έχει ομοιόχρωμο φωτοστέφανο, όπου διακρίνεται η επιγραφή: Ο ΩΝ.

Το βάθος της εικόνας είναι γαλανό στο επάνω μέρος, ενώ το έδαφος στο κάτω μέρος, που εκτείνεται σε όλο το πλάτος της εικόνας, καλύπτεται από λόφους, με χαμηλή φυτική βλάστηση, σε αποχρώσεις του καστανού και λαδί. Το πλαίσιο της εικόνας είναι αυτόξυλο στο επάνω και στο κάτω μέρος και ορίζεται σε όλες τις πλευρές με μια λεπτή κόκκινη ταινία.

Η εικόνα διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, με ελάχιστες φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας στο κάτω μέρος και στο μέσον. Μια κάθετη τομή, που διατρέχει στο μέσον την εικόνα, οφείλεται, πιθανότατα, στην προσπάθεια αποκοπής της σε δύο τμήματα, για άγνωστους λόγους.

Αξιίζει να επισημανθεί ότι ο άγιος Θεόδωρος δεν φέρει την προσωνυμία ο Στρατηλάτης ή ο Τήρων, όπως συνηθίζεται. Με βάση όμως τα χαρακτηριστικά του προσώπου και μάλιστα τα σγουρά του μαλλιά και τη διχαλωτή γενειάδα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη⁵, ο οποίος σύμφωνα με την Ερμηνεία της ζωγραφικής, αποδίδεται «σγουροκέφαλος και διχαλογένης»⁶. Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, ο οποίος υπήρξε στρατιώτης στο ρωμαϊκό στρατό, μαρτύρησε για τη χριστιανική πίστη κατά την εποχή του αυτοκράτορα Λικίνιου (250-325 μ.Χ.). Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του αγίου στις 7 Φεβρουαρίου.

Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου που σκοτώνει το δράκο είναι γνωστός ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή⁷. Την εποχή αυτή απαντούν και οι πρωιμότερες απεικονίσεις του εικονογραφικού τύπου του

⁴ Ειδική μελέτη για όλες τις εικόνες του ναού της Μεταμορφώσεως του Χριστού ετοιμάζεται από την υπογραφομένη ως διατριβή επί υφηγεσία.

⁵ H. Delehaye (επιμ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902, 451-453.

⁶ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (επιμ. Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως), ἐν Πετρούπολει 1909, 270. *ODB*, τ. 3, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, 2047 (Α. Kazhdan – Ν. Paterson-Senčenko).

⁷ Βλ. την απεικόνιση στο ναό του Μανγυκαν 3 (7ος αιώνας) της

Καππαδοκίας [Ch. Walter, «Saint Theodore and the Dragon», Ch. Entwistle (επιμ.), *Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, Οξφόρδη 2003, 100, εικ. 12.8], αλλά και σε εικόνες, όπως σε δύο μπρούντζινες ανάγλυφες εικόνες (10ος-11ος αιώνας) στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου (*Sankt Georg. Der Ritter mit dem Drachen*, Μόναχο 2001, 153-154, εικ. II 44a-II 44b), σε μια εικόνα από στεατίτη (12ος αιώνας) στην Πινακοθήκη Walters στη Βαλτιμόρη (I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Βιέννη 1985, 118-119, πίν. 16, εικ. 29. Η συγγραφέας αναφέρει ότι

Εικ. 1. Αγχιάλος. Εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου.

Εικ. 2. Αγχίαλος. Εικόνα του αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

πρόκειται για τον άγιο Γεώργιο, αλλά καθώς το δεξιό τμήμα, που απεικόνιζε το πρόσωπο του αγίου σήμερα, είναι κατεστραμμένο, υπάρχει πιθανότητα κατά τη γνώμη μας να ήταν είτε ο άγιος Γεώργιος είτε ο άγιος Θεόδωρος.

⁸ Για την εικονογραφία του αγίου Θεοδώρου γενικά, βλ. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Παρίσι 1959, τ. III, 1253-1255. L. Mavrodinova, «Sv. Teodor-razvitie i osobnosti na ikonografskiya mu tip v srednovekovnata zhivopis», *Izvestiya na instituta za izkustvoznanie* 13 (1969), 33-52. *LChrI* 8 (1976), 444-446 (G. Weigert), 447-451 (G. Weigert - E. Lucchesi-Palli). N. Oikonomidès, «Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia», *AnBoll* 104 (1986), 327-355. *ODB*, τ. 3, 2047, 2048-2049 (A. Kazhdan - N. P. Ševčenko). M. Marković, «O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskog umetnosti», *Zidno Slikarstvo Manastira Dečana. Gradja i studije*, Βελιγράδι 1995, 574-577, 594-597. Ch. Walter, «Theodore, Archetype of the Warrior Saint», *REB* 57 (1999), 163-210. Ο ίδιος, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003, 44-66. A. Trifonova, «The Iconographical Type of Saints Theodore Teron and Theodore Stratelates Facing Each Other and its Diffusion during the Byzantine and Post-Byzantine Period», *Zograf* 34 (2010), 53-64. Ειδικότερα για τον άγιο Θεόδωρο δρακοντοκτόνο, βλ. Walter, «Saint Theodore and the Dragon», ό.π. (υποσημ. 7), 95-106.

αγίου Θεοδώρου⁸ έφιππου, δρακοντοκτόνου, τόσο σε τοιχογραφίες⁹, όσο και σε εικόνες¹⁰.

Το πρώτο μισό του 13ου αιώνα και στην περίοδο των Παλαιολόγων, ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Θεοδώρου φαίνεται ότι δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής, καθώς απαντά σπανιότατα. Την περίοδο αυτή απαντά στο ναό των Σαράντα Μαρτύρων (1216/7)¹¹ στο Συνεσ της Καππαδοκίας, ενώ απ' όσο γνωρίζω, δεν είναι γνωστός σε φορητές εικόνες της εποχής αυτής. Αντίθετα, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, ο τύπος αυτός του αγίου Θεοδώρου απεικονίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε τοιχογραφίες, και κυρίως όμως σε φορητές εικόνες. Θα σημειώσουμε ενδεικτικά την απεικόνιση του αγίου Θεοδώρου έφιππου, δρακοντοκτόνου στις εξωτερικές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου (16ος αιώνας) στο Kurbinovo της Μεγάλης Πρέσπας¹², στις τοιχογραφίες του ναού του Ταξιάρχη Μιχαήλ (1624) στο Θάρι της Ρόδου¹³ κ.α.¹⁴ Σε φορητές εικόνες ο άγιος Θεόδωρος έφιππος, δρακοντοκτόνος απαντά σε τμήμα επιστυλίου τέμπλου (16ος αιώνας) από την Peštera, σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Σόφιας¹⁵, σε εικόνα (17ος αιώνας) στο Μουσείο Ονούφριου στο Βεράτι¹⁶, σε εικόνα των δύο έφιπων αγίων Θεοδώρων (1618) στο Μουσείο της «Μακεδονίας» στα Σκόπια¹⁷ κ.α.¹⁸.

Το βάθος της εικόνας είναι γαλανό στο επάνω μέρος, χρώμα το οποίο δεν συνηθίζεται ως βάθος εικόνων του 15ου αιώνα. Ανάλογο χρώμα βάθους, αλλά σε πιο βαθύ τόνο, απαντά ήδη κατά το 13ο αιώνα σε εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας στο ναό των Αγίων Βαρνάβα

⁹ Όπως οι τοιχογραφίες στο Yilanli Kilise (10ος αιώνας) στην περιοχή Ihlara, βλ. στο ίδιο, 99. N. Thierry, «Portraits funéraires inédits de deux officiers byzantins morts au combat sur les frontières de la Cappadoce. Étude préliminaire», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 174, εικ. 8.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά το φύλλο τριπτύχου στη μονή Σινά (9ος-10ος αιώνας), όπου ο άγιος συνοδεύεται με την επιγραφή *Ο /Α/Γ/Ι/Ο/Σ/ ΘΕΟΔΩΡΟΣ* [R. Nelson - K. M. Collins (επιμ.), *Holy Image. Hallowed Ground. Icons from Sinai*, Los Angeles 2006, 132, εικ. 102], την ανάγλυφη λίθινη εικόνα των έφιπων αγίων Γεωργίου και Θεοδώρου (11ος αιώνας) στο Μουσείο Ουκρανικής Τέχνης στο Κίεβο [H. C. Evans - W. D. Wixon (επιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, Νέα Υόρκη 1997, 292-293, εικ. 196] κ.α.

¹¹ Ο άγιος Θεόδωρος συνοδεύεται με την επιγραφή *Ο ΘΗΡΩΝ*, βλ. Walter, «Saint Theodore and the Dragon», ό.π. (υποσημ. 7), 100, 102.

¹² L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975, τ. II, εικ. 2 και 150, όπου υπάρχει φωτογραφία των τοιχογραφιών με την επιζωγράφηση του 19ου αιώνα, πριν δηλαδή τον καθαρισμό τους. Βλ. Cv. Grozdanov - L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Σκόπια 1992, σχέδ. στη σ. 49. Cv. Grozdanov, *Kurbinovo i drugi studii za freskozivopisot vo Prespa / Kurbinovo and Other Studies on Prespa Frescoes*, Σκόπια 2006, εικ. στη σ. 21, σχέδ. στη σ. 266.

Εικ. 3. Αγχιάλος. Εικόνα του αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου (λεπτομέρεια της Εικ. 1).

Εικ. 4. Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας. Εικόνα του αγίου Μερκουρίου (λεπτομέρεια).

και Ιλαρίωνα στην Περιστερώνα¹⁹ της Μητρόπολης Μόρφου στην Κύπρο, ενώ κατά τη μεταβυζαντινή πε-

ρίοδο συναντάται σε μια άλλη εικόνα της Αγχιάλου, του αγίου Νικολάου με οκτώ σκηνές από το βίο του

¹³ Απεικονίζεται ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης συνοδευόμενος με την επιγραφή: Ο ΑΓ(ΙΟ)C / ΘΕΟΔΩΡΟC / Ο CΤΡΑΤΗΛΑΤΙC βλ. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Στο Θάρι της Ρόδου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες της Μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Αθήνα 2006, 149, εικ. 48β.

¹⁴ Βλ. τις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων (1672) στο Dobŭrsko της Βουλγαρίας, όπου συναπεικονίζονται οι δύο άγιοι Θεόδωροι, βλ. Μπ. Ντιμιτρόφ, *Η εκκλησία του χωριού Ντόμπρασκο*, Σόφια 2008, εικ. στη σ. 24.

¹⁵ V. Pandurski, *Pametnitsi na izkustvoto v tsŭrkovniya istoriko - arheologicheski muzei / Sofiya*, Σόφια 1977, 391, εικ. 62.

¹⁶ Y. Driшти - L. Cika (επιμ.), *Ikona te Beratit. Koleksioni i Muzeut Kombetar Onufri- Berat shekulli XIV-XX / Icons of Berat. Collection of the Onufri National Museum-Berat XIV-XX Century*, Τίρανα 2003, 101, εικ. 30, όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι πρόκειται για τον άγιο Γεώργιο, παρά την ύπαρξη ελληνικής επιγραφής που αναφέρει Ο ΑΓΙΟC ΘΕΟΔΩΡΟC.

¹⁷ V. Popovska-Korobar, *Ikoni od Muzejot na Makedonija*, Σκόπια 2004, 252, εικ. 60.

¹⁸ Σε δίζωνη εικόνα με τη Δέηση και τον έφιππο άγιο Θεόδωρο (1630-1650) στη μονή της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στην Πάτιμο (Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες τής Πάτιμου*, Αθήνα 1995, εικ. 187, 147), σε μια άγνωστη προέλευσης εικόνα του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος (18ος-19ος αιώνας) στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας [I. Gergova - J. Gatev - I. Vanev, *Hristiánsko izkustvo v Nacionalniá Arheologičeski Muzej - Sofiá* (κατάλογος), Σόφια 2012, 229, εικ. Π.231, όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι πρόκειται για τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη, ενώ η επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο αναφέρει Ο ΑΓΙΟ(C) ΘΕΟΔΩΡΟC ΤΥΡΩΝ], σε μια αμφιπρόσωπη εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο στη μία όψη και τον άγιο Θεόδωρο Τήρωνα στην άλλη (τελευταίο τέταρτο 18ου αιώνα): ο άγιος συνοδεύεται με την επιγραφή Ο ΑΓΙΟC ΘΕΩΔΩΡΟC / ΤΙΡΩΗΟC (στο ίδιο 176, εικ. Π.122a), σε δίζωνη εικόνα με τον άγιο Θεόδωρο Τήρωνα στο Μουσείο της μονής Γωνιάς (19ος αιώνας) στην Κρήτη (προσωπική παρατήρηση) κ.ά.

¹⁹ *Τερά Μητρόπολις Μόρφου. 200 χρόνια τέχνης και αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 254-255, εικ. 6.

(αρχές 17ου αιώνα)²⁰ από τον ίδιο ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού.

Από άποψης τεχνικής η ζωγραφική, ιδιαίτερα στο πρόσωπο, είναι επιμελημένη (Εικ. 3). Για την απόδοση του ο ζωγράφος χρησιμοποιεί βαθυκάστανο για τον προσπλασμό και σταρένιο για τις φωτεινές επιφάνειες, που διαβαθμίζονται μαλακά. Λεπτές, λευκές πινελιές τοποθετεί διακριτικά στο μέτωπο, επάνω από τα φρύδια, στη μύτη και κάτω από τα μάτια για να τονίσει τις φωτισμένες επιφάνειες του προσώπου, που είναι όμως περιορισμένες. Η μύτη είναι μακριά και λεπτή, ενώ το στόμα μικρό, σαρκώδες και σφιχτό, με κόκκινη απόχρωση στο επάνω χείλος. Τα μουστάκια και η γενειάδα είναι ζωγραφισμένα ιδιαίτερα επιδέξια, με λεπτές, κυματιστές, καστανόχρωμες γραμμές που μόλις διακρίνονται. Ανάλογος τρόπος απόδοσης του προσώπου με τον καστανό προσπλασμό και τη σταρένια σάρκα, που διαβαθμίζεται μαλακά, και τα βαθιά σκιασμένα μάτια, απαντά σε εικόνες του τέλους του 15ου αιώνα, στις οποίες παρατηρούνται απηγήσεις του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα²¹. Σημειώνουμε ενδεικτικά την εικόνα του έφιππου αγίου Μερκουρίου που σκοτώνει τον αυτοκράτορα Ιουλιανό (τελευταίο τέταρτο 15ου αιώνα) στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας²² (Εικ. 4), με τον οποίο συνδέεται και στο φυσιογνωμικό τύπο του προσώπου.

Σε προσωπογραφικό επίπεδο, ο άγιος Θεόδωρος της εικόνας της Αγκιάλου με την έκφραση του προσώπου

που δείχνει αυτοσυγκέντρωση και πνευματική ένταση, συνδέεται με την εικόνα κρητικής τέχνης του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος δρακοντοκτόνου (μέσα 15ου αιώνα) στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα²³ (Εικ. 5), έργο του κορυφαίου Κρητικού ζωγράφου Αγγέλου, η τέχνη του οποίου συνδέεται με τη ζωγραφική της Κωνσταντινούπολης.

Επίσης, ο έφιππος άγιος Θεόδωρος παρουσιάζει συνάφεια με τύπους έργων της κρητικής σχολής, όπως ο έφιππος άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος σε μία εικόνα (δεύτερο τέταρτο 15ου αιώνα) στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα²⁴, έργο του Αγγέλου, σε ομόθεμη εικόνα (γύρω στο 1500) στο Μουσείο της Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα²⁵ κ.ά.

Ωστόσο, ο θώρακας του αγίου Θεοδώρου στην εικόνα της Αγκιάλου διαφοροποιείται αισθητά από τη διακόσμηση σε θώρακες των στρατιωτικών αγίων εικόνων κρητικής σχολής του 15ου-16ου αιώνα, που είναι ιδιαίτερα επιμελημένοι²⁶. Επίσης, το άλογο είναι άτεχνα σχεδιασμένο, καθώς το σώμα του είναι πελώριο και επίπεδο, με ιδιαίτερα δυσανάλογο το μικρό κεφάλι του σε σχέση με το σώμα, σε αντίθεση με τη σχεδιαστική ακρίβεια της φυσιοκρατικής απόδοσης αλόγων σε εικόνες κρητικής σχολής. Επίσης, το τοπίο στην εικόνα της Αγκιάλου διαφέρει ριζικά από τη μορφολογία και την τεχνική απόδοση του τοπίου σε εικόνες έφιππων αγίων της κρητικής σχολής²⁷.

Με βάση τα παραπάνω έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα

²⁰ Α. Trifonova, «Neizvestna ikona na sv. Nikola s osem zhitii ni steni ot Pomorie (Ankhialo)», *Sbornik v chest na Violeta Nesheva*, Σόφια, υπό εκτύπωση, εικ. 1.

²¹ Να σημειωθεί ότι στη Βουλγαρία έχουν επισημανθεί τοιχογραφίες και εικόνες του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci έξω από τη Σόφια (Κ. Paskaleva-Kabadaieva, *Tsirknata Sveti Georgi v Kremikovskiya manastir*, Σόφια 1980), αλλά και δύο, απ' ό,τι γνωρίζω, φορητές εικόνες, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται η εικόνα του ένθρονου αγίου Δημητρίου (τέλη 15ου αιώνα) στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας, η οποία έχει άγνωστη προέλευση (I. Gergova, *Pamelnitsi na na tsirkovnoto izkustvo XIV-XIX vek*, Σόφια 2008, 4-5, εικ. I.2) και η εικόνα του έφιππου αγίου Γεωργίου (τέλη 15ου αιώνα) στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι, η οποία προέρχεται από το ναό της Bojana της Σόφιας (G. Gergov, «Une icône de saint Georges du XV siècle», *Nis and Byzantium III*, Nis 2005, 301, εικ. 1).

²² Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1997², 213, εικ. 112. *Saints de Byzance. Icônes grecques de Véroia XIIIe-XVIIe siècles* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2004, 156-159, εικ. 24 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη), όπου χρονολογεί την εικόνα στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα. Α. Πέτρος - Φ. Καραγιάννη (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, Βέροια 2007, εικ. στη σ. 53,

όπου η εικόνα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.

²³ Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, 112-113, εικ. 30. *Byzantium 330-1453* (επιμ. R. Cormack - M. Vassilaki) (κατάλογος έκθεσης), Λονδίνο 2008, 268, εικ. 238 (Κ.-Ph. Kalafati). *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη* (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Αθήνα 2010, 168-169 (Α. Μπεκιάρης).

²⁴ Στο ίδιο, 176-177, εικ. 37 (Π. Μπενάτου), όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁵ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1986, 128, εικ. 131. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990, 22-24, αριθ. 10, εικ. 12. Σ. Θ. Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010, 44-45, εικ. στη σ. 45.

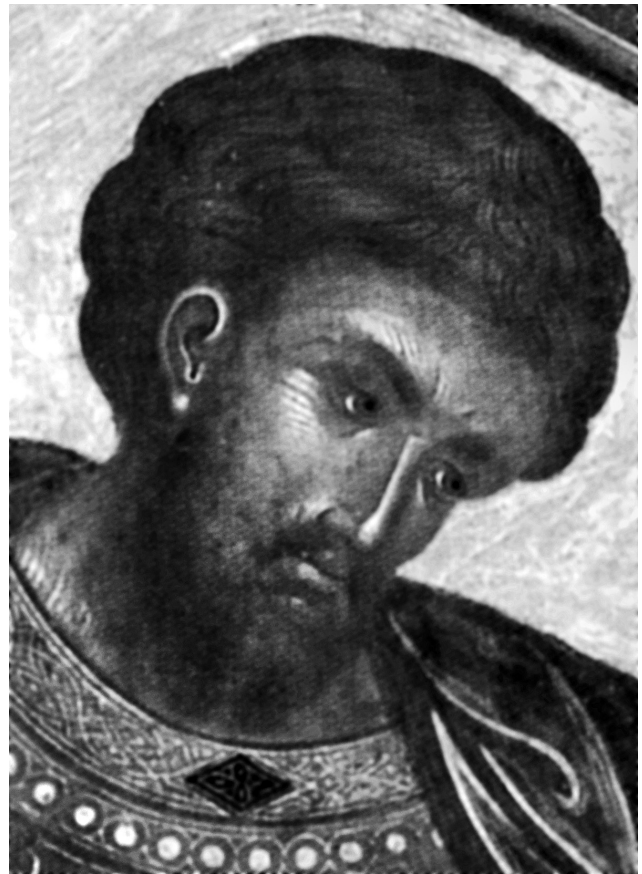
²⁶ Βλ. ενδεικτικά το θώρακα των αγίων Γεωργίου και Μερκουρίου σε εικόνα (αρχές 15ου αιώνα) στη Συλλογή Μαριάννας Λάτση στην Αθήνα [*Χειρ Αγγέλου*, ό.π. (υποσημ. 23), 92, εικ. 12 (Μ. Καζανάκη-Λάππα)], το θώρακα του αγίου Γεωργίου σε εικόνα του ολόσωμου αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (1500-1520) στο Σκευοφυλάκιο της μονής της Πάτμου [Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 18), εικ. 24, πίν. 26] κ.ά.

²⁷ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, ό.π. (υποσημ. 25), 128, εικ. 131. Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 25), 22-24, αριθ. 10, εικ. 12. Χονδρογιάννης, ό.π. (υποσημ. 25), 44-45, εικ. στη σ. 45.

του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου από την Αγχιάλο είναι έργο ενός ζωγράφου που ανήκει σε τοπικό εργαστήριο, στην τέχνη του οποίου διακρίνονται απιχθήσεις εικόνων της κρητικής σχολής του 15ου αιώνα. Αυτό είναι φανερό στην τυπολογία του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου με το μαντήλι που ανεμίζει και στον προσωπογραφικό του τύπο. Ωστόσο, η διακόσμηση της πανοπλίας, η μορφή και ο άτεχνος τρόπος απόδοσης του αλόγου και του τοπίου, όπως και το γαλανό, αντί του χρυσού, βάθος εντάσσει, πιθανότατα, την εικόνα στην παραγωγή ενός εργαστηρίου της Αγχιάλου.

Η πόλη της Αγχιάλου, με ακμαίο ελληνικό πληθυσμό, είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη. Για τις σχέσεις αυτές κατά την εποχή της τουρκοκρατίας μερμνά το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν η μητρόπολη της Αγχιάλου, όπως και οι άλλες μητροπόλεις της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το Πατριαρχείο ήταν υπεύθυνο για την εκλογή του ανώτατου κλήρου, που ήταν, κατά κανόνα, ελληνικής καταγωγής. Ιδιαίτερα, την εποχή που η Αγχιάλος και η περιοχή της περιήλθαν στους Οθωμανούς – δύο μήνες αργότερα την ίδια μοίρα ακολούθησε και η Κωνσταντινούπολη (29 Μαΐου 1453) – μητροπολίτης Αγχιάλου είναι ένας λόγιος λογοτέχνης και υμνογράφος ονόματι Αθανάσιος²⁸. Ο επόμενος μητροπολίτης Αγχιάλου είναι ο Ιγνάτιος²⁹ (1474-1484), κατά τη διακονία του οποίου η Αγχιάλος αποτελεί σπουδαίο οικονομικό κέντρο του οθωμανικού κράτους, καθώς αναδεικνύεται ως κύριος παραγωγός άλατος και πολύ σημαντικό λιμάνι³⁰.

Μετά την άλωση της Βασιλεύουσας ορισμένα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας και μάλιστα εξεχουσών οικογενειών των Παλαιολόγων, των Δουκών, των Καντακουζηνών, των Χρυσοβεργών³¹, εγκαθίστανται στην Αγχιάλο, όπου βρήκαν προφανώς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Δεν αποκλείεται λοιπόν η εξεταζόμενη εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου να μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη από κάποιο βυζαντινό αριστοκράτη ή ακόμα ο ζωγράφος της να ήρθε

Εικ. 5. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας. Εικόνα του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος δρακοντοκτόνου (λεπτομέρεια).

στην Αγχιάλο, ψάχνοντας καλύτερες συνθήκες ζωής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Ωστόσο, η άποψη αυτή παραμένει υποθετική, γιατί δεν έχουμε στοιχεία για την παραγωγή στην Κωνσταντινούπολη κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Έτσι, το πιθανότερο είναι η εικόνα να αποτελεί παραγωγή ενός ζωγράφου τοπικού εργαστηρίου.

²⁸ Θ. Μοσχονάς, *Κατάλογοι της πατριαρχικής βιβλιοθήκης*, I, *Χειρόγραφα*, Αλεξάνδρεια 1945, 108. V. Gyuzelev, «Srednovekovninyat Ankhialo (VI-XVvek)», *Pomorie. Drevnost i süvremie*, Pomorie 2011, 63.

²⁹ Ε. Σταματιάδης, *Εκκλησιαστικά σύλλεκτα*, Σάμος 1891, 16. Gyuzelev, ό.π. (υποσημ. 28), 63.

³⁰ M. Lazarov – V. Gyuzelev – E. Grozdanova – V. Tonev, *Istoriya na*

Pomorie. Ankhialo ot drevnostta do osvobozhdenieto, Pomorie 2000, 80.

³¹ Διαμαντόπουλος, ό.π. (υποσημ. 2), 107.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-3: Α. Τριφονοβα. Εικ. 4: Παπαζώτος, ό.π. (υποσημ. 22), εικ. 112. Εικ. 5: *Byzantium 330-1453*, ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 238.

Συμπερασματικά, έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα του έφιππου αγίου Θεοδώρου δρακοντοκτόνου, που φυλάσσεται στο ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού (1765) στην Αγχίαλο, προέρχεται από παλαιότερο ναό της πόλης, που σήμερα δεν σώζεται, καθώς κήκε, πιθανότατα, στην καταστροφική πυρκαγιά του 1906. Η εικόνα αποτελεί, πιθανότατα, έργο ενός ανώνυμου ντόπιου καλλιτέ-

χνη, που δραστηριοποιείται στο δεύτερο μισό και πιθανότατα στα τέλη του 15ου αιώνα, και ο οποίος εμπνέεται από έργα της κρητικής σχολής του 15ου αιώνα, με τα οποία ανανεώνει την τοπική καλλιτεχνική παράδοση.

Πανεπιστήμιο της Σόφιας «Αγίου Κλήμεντος Αχρίδος»
altrifonova@yahoo.com

Alexandra Ph. Trifonova

ICÔNE INÉDITE DE SAINT THÉODORE À CHEVAL « DRAKONTOKTONOS » D'ANCHIALOS SUR LA MER NOIRE

À l'église de la Transfiguration à Anchialos (act. Pomorié) sur la Mer Noire se trouve une icône inédite, représentant saint Théodore à cheval, terrassant le dragon (107×77×3 cm.). Le saint porte des habits de guerrier et des attributs militaires. Il tient dans sa main droite une lance, avec laquelle il transperce le dragon gisant sur le sol et de la main gauche, il tire la bride du cheval, tout en tenant un bouclier à la décoration anthropomorphe. Le saint a les cheveux châtain clair, courts et bouclés, sa barbe, séparée en deux, est de la même couleur. La représentation est accompagnée d'une inscription grecque: Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ.

Le Christ en buste bénissant émerge d'un nuage multicolore dans la partie supérieure droite de l'icône. Le fond de l'icône est bleu ciel dans sa partie supérieure et brun aux reflets verdâtres, dans la partie inférieure, où il y a aussi de la végétation. Le cadre, profilé dans les parties supérieure et inférieure, se trouve rehaussé d'un bandeau rouge.

Saint Théodore n'est pas désigné par l'épithète *Stratilate* ou *Tyron*, comme c'est l'usage, mais les cheveux bouclés et la barbe séparée en deux, sont autant de traits caractéristiques de saint Théodore Stratilate.

Le type iconographique de saint Théodore à cheval, en train de transpercer le dragon, apparaît déjà à l'époque médiobyzantine, ce qui est attesté par une icône en pierre de saint Georges et de saint Théodore à cheval, conservée au Musée d'art ukrainien à Kiev (XIe siècle). Ce type iconographique n'apparaît pas souvent à l'époque byzantine, mais il se répand à l'époque post-byzantine.

Du point de vue stylistique, le dessin est très fin et la facture est identique à celle des icônes de l'école de Kastoria de la fin du XVe siècle, comme c'est le cas d'une icône de saint Mercure à cheval qui tue l'empereur Julianus (dernier quart du XVe siècle) du Musée byzantin de Véroia, qui présente une grande ressemblance avec notre icône dans la physionomie. Le visage du saint est expressif, à la fois bienveillant et sérieux. Cette manière de représenter les visages, avec la même expression bienveillante, se retrouve dans l'icône de saint Théodore Tyron, terrassant le dragon (deuxième quart du XVe siècle), conservée au Musée byzantin à Athènes. Malgré ces ressemblances, certains détails de l'icône examinée, tels le paysage, les habits militaires de saint Théodore, le cheval et le dragon, qui sont d'une facture assez laïque, l'éloignent considérablement des exemples que nous venons de mentionner.

Nous pouvons dire que l'icône de saint Théodore à cheval, conservée à l'église de la Transfiguration à Anchialos (Pomorié), provient d'une église plus ancienne, comme celle de Saint Théodore, ou bien d'une autre église, détruite lors de l'incendie, qui a ravagé la ville en 1906. L'icône est probablement l'œuvre d'un peintre local anonyme, qui travaille pendant la seconde moitié et plus probablement à la fin du XVe siècle, et qui s'inspire des œuvres de l'école crétoise du XVe siècle, avec lesquelles il renouvelle la tradition artistique locale.

Université de Sofia "St Kliment Ohridski"
altrifonova@yahoo.com